

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ
ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ
EDUCATION AND TRAINING

*Мурзалиева Зина Кочековна,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз билим берүү академиясы,
жетектөөчү илимий кызматкер,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: murzalieva.51@gmail.com*

**ТҮРК ТИЛДҮҮ АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН КЕЛЕЧЕК МУУНДУ
ТАРБИЯЛООДОГУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК БААЛУУЛУКТАРЫ**

*Мурзалиева Зина Кочековна,
кандидат педагогических наук,
Кыргызская академия образования,
ведущий научный сотрудник,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: murzalieva.51@gmail.com*

**ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ БУДУЩЕГО
ПОКОЛЕНИЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ АЛТАЯ**

*Murzalieva Zina Kochekovna,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Kyrgyz Academy of Education,
Leading Researcher,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: murzalieva.51@gmail.com*

**ETHNO-PEDAGOGICAL VALUES IN EDUCATION OF THE FUTURE
GENERATION OF THE TURKISH-SPEAKING ALTAIAN PEOPLE**

Аннотация: Макаланын максаты, жаш муунду тарбиялоодогу Алтай элдеринин, рухий-баалуулуктары, нарктуу түшүнүктөрү аркылуу этнопедагогикалык багыттагы илимий изилдөөлөрдөгү айрым өзгөчөлүктөрдү ачып берүү. Изилдөөдө архивдик маалыматтар, байкоо материалдары жана Алтай элдеринин педагогика илиминин өнүгүүсүнө учурдун коомдогу көз караштарына да, олуттуу маани берилди. Жаш

муундарды тарбиялоодо Алтай элдеринин этнопедагогикалык мурасын пайдалануу педагогика илимин жана коомдогу тарбия иштеринин заманбап системасын бир топ байыта алат. Макаланын материалдары жаш изилдөөчүлөр, мугалимдер жана педагогдор үчүн кызыктуу жана пайдалуу болушу абзел деген ойдобуз. Ошол эле учурда изилдөө жаш муундарды тарбиялоодо Алтай элдеринин эң бай мурастарынын

изилденбеген жана да алдыда изилдене элек катмарларынын ачылыштары алдыда экендигин билдирет.

Аннотация: В статье освещаются отдельные наиболее характерные и присутствующие алтайским народам приёмы воспитания детей. В ходе исследования использованы архивные сведения, материалы наблюдений и сегодняшние тенденции в развитии педагогической науки народов, проживающих в зоне Алтайских гор. Использование этно-педагогических наследий алтайских народов может значительно обогатить педагогическую науку и современную систему воспитательной работы в обществе. Материалы статьи могут заинтересовать молодых исследователей, учителей и воспитателей. В тоже время исследование показало ещё не изученные «пласты» богатейшего наследия алтайских народов в воспитании подрастающего поколения.

Annotation: The article highlights some of the most characteristic methods of "raising the children of the Altai people." In the course of the research archival materials, remnants of observations and current trends in the development of pedagogical science of peoples living far away from the Altai Mountains were used. The use of ethno-pedagogical legacies of the "Altai peoples" can greatly enrich the pedagogical science and the modern system of educational work in society. The material of the article may be of interest to young researchers, teachers and educators. At the same time, the study showed huge unexplored "layers" of the richest heritage of the "Altai peoples" in the upbringing of the younger generation.

Түйүндүү сөздөр: Алтай эли, педагогикалык мурас, билим.

Ключевые слова: Алтайская народность, педагогическое наследие, воспитание.

Key words: Altai people, pedagogical heritage, education.

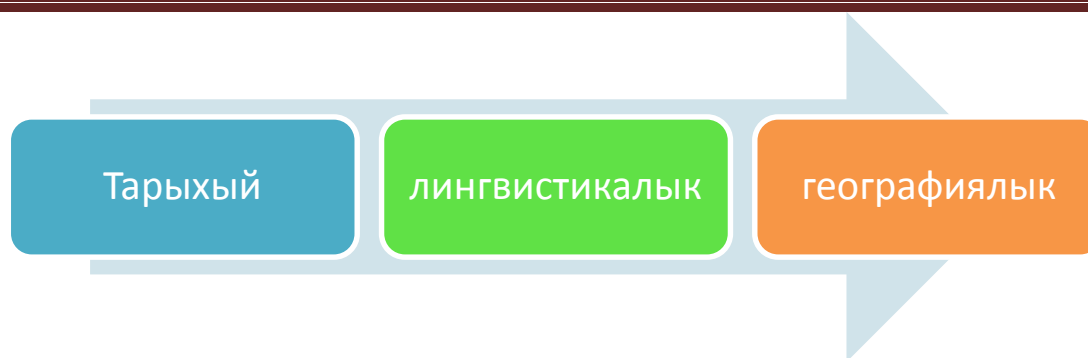
Киришүү. Алтай элдерине негизинен Алтай тоо кыркаларында жашаган калк кирет. Алтай аймагы же Алтай Республикасы Россиянын түндүк-батышынан башталып, түштүк-чыгыш тарапка Казакстан Республикасындагы Чыгыш Казакстан облусу, Монголиянын Баян-Өлгий жана Ховд облустары, Кытайдагы Уйгур Автономиясына чейин жетип, 2000 километрге чейин созулат.

Алтайлыктар – этникалык топ, алардын улуттук курамына – телеуттар, теленгиттер же телеселер, кумандиндер, тубалар кирет. Алар 2 топко бөлүнүшөт – түштүк жана түндүк. Түштүк жактагылары, 1948-жылга чейин ойроттор деп аталган тилде сүйлөшкөн. Бул багыттагысы түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак топтору болуп эсептелет. Ал эми түштүк жактагы алтайлыктардын өкүлдөрүнө, Кемерово облусунун тургундары – телеуттар, жана Телецк көлүнө жакын жашаган – телеселер кирет [7].

Бүгүнкү күндө Алтай элинин калкы ишмердүүлүктүн көптөгөн тармактарында, анын ичинде билим берүү, саламаттыкты сактоо, туризм, жаңы шаарларды курууда да, башка көптөгөн ийгиликтерге жетишүүдө. Жогоруда аталган калктардын өткөн тарыхый жалпы тагдырлары, жашоодогу, тиричиликтеги кыйынчылыктары жана ийгиликтери аларды бириктирип турат.

Изилдөөнүн максаты. Алтай элинин бай этнопедагогикалык мурастарынын тарбия багытындагы маанилүү жактарын, андагы инновациялык жана заманбап өнүгүүдөгү таасирин ачып берүү.

Негизги мазмуну. Алтай элдеринин этнопедагогикалык мурасын изилдөө үчүн эн оболу анын калкын аныктоо зарыл. Окумуштуулар бул маселени үч негизги көз караш менен карашат [1].

1. Тарыхый көз караштан алганда, Алтай калкы 85тен ашык улуттан, жергиликтүү жана жаңы келгендерден турат. Алтайлыктардын ата-бабалары түрк тилдүү теле жана туюк уруулары, аларга XIII, XV-XVIII кылымдардагы монгол тилдүү уруулар: наймандар, дербеттер, моголдор, чоролор ж.б. кирет. «Алтай» деген аталыш түрк тилдериндеги «ал» – бийик жана «тай» – тоо деген сөздөрдөн келип чыгышы мүмкүн.

Алар жогоруда айткандай түндүк алтайлыктар мурунку «кара татарлар» урал тарабындагы элдер кирет. Түштүк алтайлыктар – мурунку «ойроттор», «ак калмактар» монголоиддик Орто Азия элдерине кирет. Башка изилдөөчүлөрдүн айтымында, «алтай» сөзү монгол тилинин оозеки сөзүнөн келип, «Алып шалбаасы жана жайыттары бар тоолуу өлкө, бийик тоолордогу көчмөндөр», – дегенди билдирет.

2. Лингвистикалык көз караштан алып караганда, Алтай тилин түрк тилине, тагыраак айтканда, кыргыз-кыпчак топторуна киргизүүгө мүмкүндүк берет. Ал эми бүгүнкү күндө дүйнө элдеринин бул тилдер үй-бүлөсүнө кирген көптөгөн түрк-монгол тунгус-манчжур, жапон-корей тилдери үчүн алтай тили чечүүчү мааниге ээ [2]. Түрк элдеринин ичинен алтайлыктарга тил жагынан эң жакындары: тувалыктар, хакастар, кыргыздар, уйгурлар, карачайлар, балкарлар. Элдик этимология боюнча «Алтай» аталышы эки түрк сөзүнүн биригишинен келип чыккан: «алты» – алты жана «ай» – ай. Дагы бир версияда айтылгандай «Алтай» сөзү монгол тилиндеги «алт» – алтын сөзүнөн жана «тай» деген атаочтордон, башкача айтканда «Алтай» –

алтын бар же «алтын бар жер» деген түпкү сөздөн келип чыккан, муну байыркы кытай булактары тастыктайт.

3. Географиялык мамиледе алсак, – Алтай тоолору Азиядагы, Сибирдин түштүгүндөгү жана Орто Азиядагы тоо системасы. Жаратылыш-географиялык көп түрдүүлүк түрктөрдүн «Ала тоолору» (кара аскалуу жарлар жана ак карлуу чокулар, жаркыраган гүлдүү альп шалбаалары жана жашыл өсүмдүктөр) дегенди билдирген «алтай» сөзүнүн келип чыгышы жөнүндөгү гипотезанын пайда болушуна түрткү болгон [1].

Соңку тарых жана азыркы элдер менен тууганчылык маселеси жөнүндө, Сибирдин тарыхы боюнча белгилүү адис С.В. Бахрушин 1955-жылы Енисейдеги «Кыргыз жерин» сүрөттөп жатып мындай деп жазган. Атталышына карабастан, кыргыздар калкынын аз гана бөлүгүн түзгөн «Енисей кыргыздары» жана «кыргыз жерлери» деген терминдер жаңылыш түрдө «кыргыздар» деген мааниге ээ болушу мүмкүн экенин кийинки изилдөөлөр тастыктайт, бирок чындыгында сөз XVII кылымдагы жашап өткөн кыргыздар жөнүндө болуп жатат.

Енисейлик кыргыздардын өздөрү да, басылмалардын көптүгүнө карабастан, жетиштүү изилденбегендиктен, алардын башка байыркы жана өзгөчө азыркы элдер менен болгон туугандык байланыштары тууралуу маселе ачык бойдон калууда.... Енисей кыргыздарынын гипотетикалык урпактарына хакастар кирет. Бирок, башка маалыматтардан да кезиктирүүгө болот [4].

Ушундай эле маалыматты кыргыз элинин сыймыгы болгон «Манас» эпосун-

дагы, Сагымбайдын вариантындагы мазмундук берилишиндеги:

«Алтын казып, дан айдап,

Алтайга келип турабыз» – деген саптардын тарыхый далили катары тилчи, окумуштуу-мударис Хусейин Карасаевдин «Камус наама» китебинде, – «Алтай-Азиядагы ири тоо тутуму, андан Обь, Иртиш, Енисей (Энесай) өзөндөрү агып чыгат. Ал СССР, Монголия жана Кытайга караштуу. Алтай деген сөз, түрк-монгол тилдериндеги «алтын» деген сөздөн деп жорушат. Илгери кыргыздар Энесай өрөөнүндө жашашкан. Манастагы «алтын казып» деген сөз бекеринен эмес. «Дан» – фарсынын «нан» деген сөзүнөн алынган. Бул текстте – аштык, эгин деген маанини билдирет – деп аныктап, белгилейт [6].

Алтай элдеринин педагогикасынын маанилүү компоненти балдарды коомдун жана жамааттык чөйрөнүн өнүгүүсүнүн алкагында тарбиялоо болуп эсептелген. Ошентип, аларда үй-бүлөлүк турмуш менен тыгыз байланышкан, балдарды тарбиялоонун өзгөчө салттуу-тиричилик маданияты өнүккөн. Бул тажрыйба кылдаттык менен сакталып, муундан-муунга өтүп, үй-бүлө менен коомчулуктун таасиринин негизиндеги биргелешкен жашоо үчүн бекем пайдубалы түзүлгөн. Мындай тажрыйба, балдарды тарбиялоодо туура эмес ойдон жана терс көрүнүштөрдөн коргоого мүмкүндүк берген. Ага карабастан, ар бир (элдин) этностордун өздөрүнө тиешелүү мүнөздөгү өзгөчөлүктөрүнө карата тарыхый, тилдик, географиялык, экономикалык жана башка багыттагы көңүл бурулуучу маселеси, «билим мурасы» – педагогика илиминин уникалдуу жана ошол эле учурда дээрлик изилденбеген бөлүгү болуп саналат. Анын өзгөчөлүгү этно баалуулуктардагы жогорку деңгээлдеги рухий-нарк дөөлөттөрдү баалай билүүгө инсанды калыптандырууда бардык тарбиялык иш-чараларды туура багытта алып баруу аркылуу педагогикалык усулдук чеберчиликтер талап кылынат.

Көптөгөн кылымдар бою оор турмуш шарты ал элди өзгөчө эмгекчилдикке, күчтүүлүккө, чыдамкайлыкка калыптан-

дырган. Ал эми коомдук мааниге ээ болгон бул сапаттарды берүүдө салттуу элдик тарбиянын мазмундук негизин белгилүү бир деңгээлде аныктаган багытта иш алып баруу талабы абзел болгон.

Алтай элдеринин бай жана көп кырдуу этнопедагогикалык мурастарын талдообуз алардын бүткүл тарыхында жаш муунду адеп-ахлактык жактан тарбиялоого артыкчылыктуу орун берилгенин ырастоого негиз берет. Адамдын бардык улуттук нарк-насил, адеп-ахлактык сапаттарынын ичинен Алтай элдик педагогикасы эң биринчи кезекте төмөндөгүлөрдү баалаган:

- башка адамдарды урматтоо;
- сабырдуулук;
- меймандостук;
- боорукердик жана мээримдүүлүккө ыктоо;
- бардык нерседеги ченемдүүлүк;
- чынчылдык;
- жөнөкөйлүк жана токтоолук ж.б. [9].

Ошол эле учурда элдик акылмандык куулук, мактануу, көрө албастык, сараңдык, бекерчилик жана башка адамдык сапаттарга, терс сапаттарга да көңүл бурушкан. Мисалга, жүрүш-туруштун сыпатталышына болгон көз караштын берилишине:

- «Теке жокто, чебич жол башчы».
- «Мал өлгөндө ит семирет, адам ооруганда шаман семирет».
- «Карышкырдын баласы карышкыр болот», же
- «Бөрү баласы ит болбойт» [10].

Бул терс сапаттар көптөгөн элдик макал-лакаптарда сыңдоо, шылдың катары салыштыруу иретинде чагылдырылат.

Этностордо адамдын инсандын жеке сапаттарын эмес, ал коомчулуктун бир бөлүгү катары кандай ролду көрсөткөнүн баалашкан. Жеке сапаттар да, өзүнчө бааланган, бирок алар бүткүл коомдун (же жамааттын) талабына жараша көз карашта каралып келген.

Дагы бир белгилей кетүүчү өзгөчөлүк – Алтай элдеринин эң жогорку экологиялык аң-сезими. Мында жаратылышка болгон (жайыттарга, аңчылык, балык уулоо жана

башкаларга) керектөөчүлүк мамилесин гана эмес, ошондой эле гармониялуу физикалык жактан камсыз кылуучу өз ара аракеттенүүнүн тең укуктуу жана татыктуу субъективдүү рухий дүйнөнүн табияттагы көрүнүшүн баалай билүү.

Алтай элдеринин философиясы боюнча адам табияттын бир бөлүгү, анын чыгармачылык ишмердүүлүгү өзүн өзү өркүндөтүүгө, уюштурууга, тарбиялоого багытталган. Көбүнчө ал өзүнүн жана өзүнө жакын адамдардын (үй-бүлөнүн) жашоосун табиятка ылайык – аны түшүнгөндөй «өздүк» сезими менен кабылдап турат. Көптөгөн фольклордук чыгармалар, жаратылыштын, тоолордун, талаалардын кооздугу, жаратылыш объекттерин рухий-дүйнөгө байланыштыруу менен аларды сыйлоо жөнүндөгү аңгемелер бул баалуулукту тастыктайт [5]. Алтай элдериндеги дагы бир өзгөчө нерсе, жаратылышка, табигый кубулуштарга карата мифтик ишеним, түшүнүктөргө («табу», «эвфемизмге») болгон мамилеси. Табу – дүйнөлүк көп калктарда кеңири тараган термин экендигин этнограф, тилчилер белгилеп келишет.

Изилдөөчү А.М. Щербак Алтай элдеринин *табуга* болгон ишенимдери боюнча буларга токтолот. Сибирь жактагы түрктөрдө – өзгөчө Якуттарда «*аюуга*» байланыштуу *табуну* түрдүү аташканын, аларды эвфемизм сөздөрү менен орустун, *таптыгин, медведь, мишка* деп колдонушуп, жасасалма аттарды жаратышкан. Тувалыктар бул жаныбарды, үй айбандарына атоо менен колдонушкан. Автор, Алтай-түрк калктарында *карышкырга* байланыштуу көп эвфемизмдер жөнүндө токтолот. Мисалга, *көк жал, оозу кара, көк жал, теңирдин ити, узун куйрук, тырмактуу* дешип, тескери тергеп айтса мал- жанга жолобойт ишеним болгон дейт [3].

Аңчылыкта жүргөндө аң (жапайы айбандар) жөнүндө кеп кылбоо, өздөрүнүн атын укса качып кетет деген түшүнүк менен башкача аташкандыгы Д.К. Зелениндин эмгегинде айтылат. Алтайлык аңчылар *бугуну – таш туяктуу, багышты – узун аяк, ак тизе* дешсе, Якут аңчылары *багышты –*

чоң кийик, аюуну – «эсе» («ата»), шор, алтай тилдеринде, «абай» – («баба», «чоң ата») сыяктуу эвфемизмдер менен аталары жөнүндө баяндайт.

Кээ бир нерселердин атын атоодо этият, сылык мамиле аркылуу жаштарды тарбиялоодо улууларды урматтоого, ата-энени сыйлоону талап кылуу сыяктуу сапаттар маанилүү орунду ээлеген. Буга көптөгөн накыл сөздөр түрткү болгон. Бүгүнкү күндө бойго жеткен балдар бардык жерде ата-эненин сөзүн сөзсүз угушу бекеринен эмес.

Алтай элдеринин бай тарыхы алардын балдарынын физикалык жактан өнүгүүсүнө дайыма кам көрүп келгендигин айгинелейт. Ар кандай улуттук оюндарда жана эмгектенүүдө чоңдор менен бирдей абалда балдар да тасыгышкан. Алар кичинекей кезинен эле мал кайтарууга, балык кармоого, аң уулоого үйрөнүшкөн. Тынымсыз көнүгүү көптөгөн согуштарда абдан зарыл болгон тубаса физикалык сапаттардын калыптанышына, эпчилдиктин, кайраттуулуктун, чыдамкайлыктын, өзүнө болгон ишенимдин калыптанышына өбөлгө түзгөн. Элдик оозеки чыгармаларындагы күчтүү жана эр жүрөк инсандар, баатырлар, Ата Мекенди коргоочулар тууралуу айтылган ырларды көп кездештирүүгө болот.

Бала ымыркай кезинен баштап өз элинин маданиятын бешик ыры, жомоктор, табышмактар, макал-лакаптар аркылуу баамдаган. Хакас үй-бүлөлөрүндө балдарды физикалык жактан жазалоо салт болгон эмес. Баланын турмуштук тажрыйбасынын аздыгынан ката кетириүүгө жол берилет жана аларды өзү ондоого тийиш деп эсептелген. Балдарга жашоодо жаман иштерди – уурулук, жалаа жабуу, калп айтуу, башкаларды көрө албастык кылуу, ачууланбоо керектиги такай айтылып келген. Балдарды кичинесинен ата-бабаны урматтоого, улуу адамдар менен учурашууга, чоңдордун сөзүнө аралашпоого, мактоону күтпөстөн кызмат кылууга тарбиялашкан.

Тарбиянын негизги каражаттарынын бири физикалык эмгек болгон. Эркек балдарды жаштайынан атка мингизип, жети-

сегиз жашынан баштап мал кайтартышкан. Өспүрүм кезинде чондор аларга чөп чаап, аңчылык кылганга машыктырышкан. Кыздар энелеринен, эжелеринен аял эмгегинин татаал өнүктөрүн – тери ашатканды, токуучулукту, түрдүү тамактарды жасоону жана башкаларды үйрөнүүгө тарбиялашкан.

Беш жашар балдардын да үй-бүлөлүк жана үй тиричилик милдеттери болгон мисалы, кичүүлөрдү багышуу (бул табиятта оңой иш эмес), үй жаныбарларын кароо, мал жаюу сыяктуу. Өспүрүм куракта эле балдар чондор менен бирге эмгек ишмердүүлүгүнүн дээрлик бардык түрлөрүнө тартылып, белгилүү бир кесиптик көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү өздөштүрүшкөн.

Мезгилдин өзгөрүүсү, адамдардын айлана-чөйрө менен тыгыз байланышы билим берүү процессин жаратылыш менен табигый түзүлүштө курууга мүмкүндүк берди. Тарбия адамдын өзүнүн табиятына негизделген. Ал эми жаратылыштын өнүгүүсүнүн көп байкалган принциптери аналогия боюнча балдарды тарбиялоого өткөн. Көптөгөн элдик нарктуу, салт-санаалардын туруктуулугу жана эмоционалдык жагымдуулугу өсүп келе жаткан муунга таасирин тийгизген, турмуш тастыктагандай бул тарбиялык жактан натыйжалуу курал болгон [11, 103-б.].

Мисалга, нускалуу улуттук макал-лакаптарды алсак:

- «Көп сөздө чындык жок, макалда калп жок»,
- «Жылкы кишенешкенде, адам жакындашканда түшүнүшөт»,
- «Жакшы адам жамандыкты эстебейт, жаман адам жакшылыкты баалабайт»,
- «Алдыга умтулсаң, тоолорду жеңесин»,
- «Баспасаң отурган жеринден башканы көрбөйсүң».

Дегеле, Алтай-түрк элдеринин билим берүүсүндө *үлгү ыкмасы* маанилүү орунду ээлейт. Балдар көп учурда чондорду оюнда, сүйлөгөндө, бири-бири менен болгон мамилесинде туурай турганы эл арасында илгертен эле маалым. Ошондуктан тарбиялоодо балдардын жанында үлгүлүү инсандардын болушуна аракет кылышкан жана ата-энелер,

жомоктордогу, уламыштардагы жана башка элдик оозеки чыгармалардагы каармандарды сыпаттап, алардын үлгүлүү жактарын түшүндүрүүсү маанилүү орунду ээлеген [8].

Жыйынтыктоо. Ошентип, Алтай элдеринин этнопедагогикасынын айрым жактарын анализдөө аркылуу, бүгүнкү күндө билим берүү системасына керектүү, алардагы өзгөчө унутулбаган нарктуу дөөлөттөрү, рухий баалуулуктары, мурастары менен ыкмаларын пайдалануу керектигин тастыктап келет.

Бул көйгөйдү тереңирээк изилдей турган болсок, Алтай педагогикасынын ролу, этносторунун эң бай мурастарын пайдаланууда азыркы социалдык жашоо абалын жакшыраак түшүнүүгө жана этнопедагогикалык – этно баалуулуктарын терең өздөштүрүүгө негиз боло турган мүмкүнчүлүктү берет.

Адабияттар:

1. Алтай. Большая Российская энциклопедия // [Электронный ресурс] // <https://old.bigenc.ru/geography/text/1814383>
2. Алтай туристический. – Белуха (Высшая точка Сибири) // [Электронный ресурс] // <https://www.vtourisme.com/altaj/geografiya-i-klimat/vershiny/26-g-belukha>
3. Акылбекова Г.Ш. Тыйуу жана тергөө сөздөрүн лингвостранимологияга багытында иликтөө // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2013. – №3 (27). – С. 63-65.
4. Бахрушин С.В. Енисейские киргизы в XVII в. – 1955. – С. 176-224.
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974. – 283 С.
6. Карасаев Х.К. Каму Наама («Манас» сөздүгү). – Фрунзе: «Кыргызстан», 1990. – 96-б.
7. Десять отрывков разнообразного исторического содержания Михаила Литвина. О нравах татар, литовцев и москвитян // Архив историко-юридических сведений [в 3х кн.]. – М., – С. 1850-1861.
8. Мурзалиева З.К. Eski Türk Dilli Halk Olarak Kırgızların “Manas” destanı ve

- “Manas”taki Gelenekler // Örf Adetler ve Halk Oyunları Aracılığıyla Ahlak Eğitiminin Verilmesi // Афинский институт, образования и научных исследований. – Афины, Греция. – 54 с.
9. Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов. – М.: Проект, 2002. – 106 С.
10. Алтайские пословицы и поговорки // [Электронный ресурс] // http://uznayslovo.ru/sarticles.php?id_cat=286
11. Муратбек Касей. Элдик маданият балдарга руханий-адеп-ахлактык тарбия берүүнүн маанилүү каражаты катары // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2022. – №1 (56). – С. 100-103.

Рецензиялаган:
Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор